

”זה פאליטיק, לא הלכה!”

הרב שלמה גורן, פרשת ”האח והאחות” והרב יוסף אליהו הענקין

בשנת תשל”ג התחוללה בארץ ישראל סערה ציבורית שכמותה לא היתה בכל תולדות הרבנות בארץ ישראל במאה העשרים. הסערה, שבה נטלו חלק בצורה זו או אחרת כמעט כל גדולי הרבנים שבדור, נודעה בשם ”פרשת האח והאחות”. הדמות שחוללה את הסערה ועמדה במרכזה, היתה הרב שלמה גורן, שבחשוון תשל”ג נבחר לתפקיד הרב הראשי לישראל.

המאמר הנוכחי, המוקדש לפרשה זו, יחולק לשני חלקים: בחציו הראשון אתאר את השתלשלות הפרשה למן סיפורם של ’האח והאחות’ ועד לפסק ההיתר של הרב גורן ולמהומה שהתעוררה בעקבותיו, ובחציו השני אתאר ביחוד את המקום שנודע בפרשה זו לסבי זקני, הרב יוסף אליהו הענקין (שבעת חתימת המאמר חל היארציית הארבעים לפטירתו, י”ג אב תשל”ג), ולעמדתו אודות פסק הדין בכלל ואודות הרב גורן בפרט. זאת אעשה בין השאר בעזרת מסמכים חדשים שיפורסמו כאן לראשונה.¹

¹ תיאור הפרשה בחלק הראשון של המאמר מבוסס על מקורות שרובם מוכרים וזמינים בדפוס זה מכבר, והחידוש שבו היהו בעיקר בסידור בהיר ומובן של השתלשלות האירועים, כמו גם בריכוז עובדות משמעותיות יחד. גילויים ומסמכים חדשים נמצאים בעיקר בחלק השני. לדיונים מחקריים קודמים בפרשת ’האח והאחות’, ראו בין השאר, מזווית היסטוריונית: ש’ מישלוב, ’בעין הסערה – דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של הרב שלמה גורן בשנים 1948-1994’, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש”ע, עמ’ 37-52; ומזווית חקר ההלכה – א’ הולנדר, ’דיוקנו ההלכתי של הרב גורן – עיונים בשיקולי הפסיקה ודרכי הביסוס במאמריו ההלכתיים’, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע”א, עמ’ 296-307. בחודשים האחרונים פורסמו החלקים הרלוונטיים לענייננו משתי העבודות הללו: ש’ מישלוב, ”מנהיגות דתית נועזת ומחיריה - הפגיעה במעמדו הציבורי של הרב גורן בעקבות פרשת ’האח והאחות’”, ספר כנס עמדות, ה, אלקנה תשע”ג, עמ’ 165-179; א’ הולנדר, ”נאמנות כפולה להלכה ולמדינה ופתרונה: פסיקתו של הרב שלמה גורן כמקרה בוחן”, חקירה (Hakirah) גליון ט”ו, תשע”ג, חלק עברי עמ’ ט”ו-כ”ג. יודגש כי אין מטרתי כאן להעיר על החיבורים הללו.

האח והאחות – קווי הפרשה

סיפורם של "האח והאחות" שעל שמם נקראה הפרשה, חנוך ומרים לנגר, החל בשנת תרפ"ג². נערה יהודיה בשם חוה גינצבורג (ילידת תרע"א) מהעיירה לוקוב שבפולין נישאה בשנה זו לנכרי בשם בולק בורקובסקי (תרנ"ח-תשמ"ד); בתרפ"ד עבר הלה ברית מילה, שמו הוחלף לאברהם והוא התחתן שוב עם חוה גינצבורג בחופה וקידושין. בתרצ"ב עלו השניים לארץ ישראל, ובתש"ב עזבה חוה את בורקובסקי מבלי שקיבלה גט. בתש"ד התחתנה חוה עם גבר בשם יהושע (אוטו) לנגר; את הנישואין ערך הרב יעקב לויצקי, רבה של גבעת רמב"ם³. בתש"ה נולד הבן – חנוך, ובתש"ח נולדה הבת – מרים.

בתשי"א, עקב רצונו של בורקובסקי להתחתן שנית, הגישו הוא וחוה בקשה לקבלת גט, שסודר להם לאלתר בבית הדין בתל אביב⁴. בתשי"ב נפטר יהושע לנגר הנזכר, ושלוש שנים אחר כך הגישה חוה לבית הדין בתל אביב בקשה להיתר נישואין. במקביל לאישור הבקשה הורה בית הדין, בהרכב הדיינים הרב אליעזר גולדשמידט, הרב יוסף בבליקי והרב שלמה שמשון קרליץ, לברר את כשרות ילדיה מיהושע לנגר; בחשוון תשט"ז, לאחר מספר ישיבות, פסק בית הדין בתל אביב, בהרכב הדיינים הרב מרדכי יפה-שליזינגר,

² העובדות שלהלן, שבאופן כללי אינן שנויות במחלוקת, מבוססות בעיקר על הכרוניקה שנדפסה בסוף ספרו של הרב שלמה גורן, 'פסק הדין בענין האחת והאחות' (להלן: 'פסק הדין'), ירושלים תשל"ג, עמ' 184-191.

³ הרב יעקב לויצקי (תרמ"ה-תש"ח) היה רב ותיק, חניך ישיבות מיר ונובחרהדוק שנסמך להוראה בין השאר מבעל 'ערוך השלחן', מתרס"ו ואילך רב בכמה עיירות, בתרצ"ד עלה ארצה ובשנת ת"ש התמנה לרב המושבה גבעת רמב"ם – כיום שכונה בגבעתיים ('אהלי שם', פינסק תרע"ב, עמ' 6; 'דורות האחרונים' ספר ראשון ז-מ, ניו יורק תרע"ד, טור 211-213; 'אנשי שם', ת"א תש"א, עמ' 52; 'הצפה' ל' שבט תש"ח, גליון 3075, עמ' 3; 'בית אהרן וישראל' גליון קמ"ט, סיוון-תמוז תש"ע, עמ' י"ז-י"ח. על אישור המינוי שלו לגבעת רמב"ם, מ"א תמוז ת"ש, חתמו שני הרבנים הראשיים, הרב הרצוג והרב עוזיאל: גנזך המדינה 2.8.1.8). העובדה כי נישואי חוה למי שיהיה אביהם של "האח והאחות" נערכו בידי רב מוכר, היתה אמורה על פניו להיות בעלת משמעות, לפחות ביחס לעובדות שמאוחר יותר כבר לא היה ניתן לבררן. עם זאת, אילו הרב לויצקי היה יודע כי חוה הוחזקה כנשואה לבורקובסקי, קשה להאמין שהיה מחליט בעצמו שהיא אינה זקוקה לגט, מבלי להפנות זאת כמקובל לבית דין. והשוו הנטען במאמר שפורסם לאחר התפוצצות הפרשה, כי בעדות בפני בית הדין בפתח תקווה ב"א תשרי תשכ"ז העידה חוה כי כשבאה להתחתן שנית לא טרחה להודיע שהיתה נשואה ('המודיע' כ"ה כסלו תשל"ג, עמ' 2). אם כי מגוף הדברים לא ברור האם העידה באופן כללי כי "לא סיפרתי שיש לי בעל" או אמרה במפורש "לא סיפרתי לרב [לויצקי] שיש לי בעל" (היא מצוטטת פעם כך ופעם כך).

⁴ כפי הנראה גם בשלב זה, מסיבה כלשהי, לא התקיים עדיין דיון בשאלת היחס בין נישואיה הראשונים של חוה לנישואיה השניים (וממילא מעמדם של ילדיה מאלה האחרונים).

הרב יחיאל וילנסקי והרב ישראל סורוצקין, שהילדים חנוך ומרים לגר הם ממזרים. בעקבות הפסיקה העביר הרב הראשי לתל אביב באותם ימים, הרב איסר יהודה אונטרמן, הודעה לכל רושמי הנישואין שהאח והאחות פסולים מלבוא בקהל.

באייר תשכ"ו ביקש חנוך לגר לפתוח תיק נישואין ברבנות תל אביב; מכיוון ששמו הופיע ברשימת הפסולים, הוא הופנה לבית הדין. בית הדין החליט שלא לדון בנושא, שכן כבר הוכרע פסק-הדין לאסור, אך הותיר בפני האח והאחות אפשרות לעתור לבית הדין הגדול לערעורים. האח והאחות עתרו, והתיק הועבר לבחינה נוספת בבית הדין בפתח תקוה, בהרכב הדיינים הרב קרליץ, הרב מיכל ז'ולטי והרב שמואל תנחום רובינשטיין (שהוחלף לפרקים על ידי הרב ישעיהו משורר). בתשרי תשכ"ז החל בית הדין לדון בנושא, ובחשוון תשכ"ח הכריע שאין אפשרות לשנות את פסק הדין המקורי.

בתמוז תשכ"ח הגישו האח והאחות ערעור נוסף לבית הדין הגדול, בהרכב הדיינים הרב יוסף שלום אלישיב, הרב שלמן חוגי עבודי והרב שאול ישראלי, שהסכימו להחזיר את התיק לבירורים בבית הדין בפתח תקוה (בין השאר לאור חילוקי דעות בין הרב אלישיב שנטה לאיסור והרב ישראלי שנטה להיתר). בטבת תשכ"ט החל הרכב בית הדין בפתח תקוה בדיון חוזר, כשאת הרב רובינשטיין החליף הרב נחום דב קרייסמן, ובסיוון תשכ"ט הכריע שוב שאין אפשרות לשנות את פסק הדין. כעבור חודש, בתמוז תשכ"ט, הוסיף בית הדין שהאח והאחות רשאים לערער בשלישית בפני בית הדין הגדול; החלטה זו נוספה בעקבות פניית הרב שלמה גורן, אז הרב הראשי לצה"ל⁵. בחשוון תש"ל החל הרכב בית הדין הגדול בדיון חוזר, כשאת הרב עבודי החליף הרב עובדיה יוסף, ובשבט תש"ל הודיע שהערעור נדחה. כאן הסתיים הסיפור מבחינת בתי הדין של הרבנות הראשית לישראל.

במשך חמש עשרה שנים, אפוא, היו מעורבים בדיונים בנושא למעלה מתריסר דיינים, בשלושה בתי דין שונים כולל בית הדין הגדול, ומסקנת כל ההרכבים היתה שווה: שני ילדיהם של חוה ויהושע לגר הריהם ממזרים ופסולים מלבוא בקהל.

פועלו של הרב גורן בנושא

מעורבותו של הרב גורן בפרשת האח והאחות לגר החלה בשנת תשכ"ח, בשעה שהתיק בעניינם נדד בין בתי הדין בתל אביב ופתח תקוה. מרים לגר, אז חיילת בצה"ל,

⁵ ראו דבריו ב'פסק הדין' עמ' 60.

שירתה סמוך למשרדו של הרב הראשי לצה"ל⁶; גם אחיה שירת אז בצה"ל, ובעקבות פניית השניים החל הרב גורן לעסוק בפרשה. תחילה יצר קשר עם אב בית הדין בפתח תקוה ועם דייני בית הדין הגדול, וכן עם נשיא בית הדין הגדול, הראשון לציון הרב יצחק ניסים – אך פעולותיו לא שינו את הפסק הסופי של בית הדין הגדול, כדלעיל. באדר תשל"א, לבקשת הרב יצחק ניסים⁷, חיבר הרב גורן חוות דעת הלכתית בנושא, ובמהלך כתיבתה גבה עדויות שונות והשיג מסמכים חדשים הנוגעים לפרשה, שהביאוהו למסקנה כי למעשה אין ראיה מספקת מבחינה הלכתית לעצם היותו של בורקובסקי גר⁸; בסיכום חוות הדעת כתב כי ייתכן שישנו פתח להתיר את האח והאחות, "בתנאי שלהיתר זה יסכים בית דין של שלושה אבות בתי"ד רבניים, או לפחות אב"ד עם שני דיינים בפועל". בסיוון של אותה שנה סיים הרב גורן את תפקידו כרב הראשי לצה"ל, ובסמוך לכך התמנה לרב הראשי האשכנזי של תל אביב.

בשלב זה כבר עמד סיפורם של האח והאחות לנגר במוקד עניינם של כלי התקשורת (אליהם הגיע הסיפור לאחר ההכרעה הסופית של בית הדין הגדול), והנושא צבר במהרה רגישות ציבורית ופוליטית. שר הביטחון משה דיין, שהשניים שירתו בלשכתו, החל ללחוץ בעניינם על בכירי הרבנות הראשית, וכך עשו אישי ציבור נוספים. במשך קרוב לשלוש שנים עמדה 'פרשת האח והאחות' ללא תזווה באופן רשמי, אך כאשר מאחורי הקלעים בכירי המערכת הפוליטית – ובפרט משה דיין וראש הממשלה גולדה מאיר – מפעילים לחץ כבד ביותר על הרבנות הראשית על מנת שיימצא היתר נישואין לאח ולאחות. ללחץ זה נוספו גם התרחשויות פרלמנטריות, כדוגמת הצעת חוק של ח"כ גדעון

⁶ כמסופר בהקדמה ל'פסק הדין', עמ' 8 – משם לקוחים גם שאר הפרטים בפסקה שלהלן.

⁷ וכן לבקשת "אישים בכירים אחרים במדינה" ('פסק הדין' עמ' 8). הרב גורן הוסיף כי "לאחר שערכתי את חוות הדעת ההלכתית שלי, החל כבוד הרב ניסים במאמצים כדי לכוונן בי"ד מיוחד [...] אולם מאמציו בכוון זה לא נשאו פרי" (שם עמ' 9). לתיאור של נטייתו של הרב יצחק ניסים להיתר בפרשה זו והלחצים שהופעלו עליו, ראו: ש' מייזליש, 'מן ההר אל העם', ירושלים תשנ"ג, עמ' 264-266.

⁸ בנימוקים הדומים ביסודם לאלה שנכתבו עוד בתשכ"ח על ידי הרב ישראלי. בהערת אגב, זהו ההבדל המרכזי בין הפולמוס בפרשת האח והאחות לבין שאלת ה"ביטול למפרע" של גיורים שנידונה בדורנו. טענתו העיקרית של הרב גורן היתה שאין יסוד מספיק לעצם ההנחה שהלה עבר אי פעם גיור כהלכה, ורק כאחד מכמה צירופים הוסיף כי אף אם התגיר הרי כיוון שחזר מייד לסורו פוקעת גירותו לדעת כמה פוסקים (ראו 'פסק הדין' עמ' 114 השו"ב בספרו 'משנת המדינה', ירושלים תשנ"ו, עמ' 184). בתי הדין שדנו בתיק, לעומתו, טענו בין השאר כי מאחר שבורקובסקי כבר הוחזק ברבים כגר צדק (ובכלל זאת בפני בית הדין שסידר לו את הגט לחוה לנגר), הרי ששוב אין משמעות הלכתית להעלאת פקפוקים אודות הליך הגיור או לעדויות על אורחות חייו מאוחר יותר. אכמ"ל עוד.

האזנר שביקשה להנהיג נישואין אזרחיים עבור פסולי חיתון וגרמה בשעתו למשבר פוליטי. מציאות זו עוררה מחד גיסא את החשש מפני מעורבות הרת אסון של גורמי השלטון בענייני ההלכה בכלל ובכלל הנוגע לקדושת גדרי היהדות בפרט, ומאידך גיסא את החשש להיווצרות סיטואציה שתאפשר למחוקק החילוני לנצל את בעיית המזורות כדי להפריד סופית את המדינה מן הדת ולבטל את סמכותה של הרבנות הראשית בכל הנוגע לפיקוח על הנישואין והגירושין הנעשים בארץ.

על רקע זה, בראשית תשל"ג נערכו בחירות לרבנות הראשית; מול הרב האשכנזי היוצא, הרב איסר יהודה אונטרמן, התמודד הרב שלמה גורן. שמועות עקשניות (שהוכחו על ידי הרב גורן) טענו שנעשה 'דיל' לא-רשמי בינו לבין בכירי הממשלה, שאם הלה ייבחר לרב הראשי לישראל "עניינם [=של האח והאחות לנגרן] יסודר לאחר הבחירות לרבנות"⁹. בעקבות החשש שהרב גורן ייבחר לרב ראשי, החל מן הציבור החרדי מסע הסברה רחב כנגדו; באב תשל"ב פורסם כרוז בחתימותיהם של שבעה רבנים ממנהיגי הזרם הליטאי – אחד מהם הוא הרב יוסף שלום אלישיב (המתואר כ"חבר בית הדין הגדול"), שישב כזכור בהרכב שדן בתיק האח והאחות. הכרוז נוסח בצורה כללית, ללא הנחיה קונקרטית ואף מבלי להזכיר שם מסויים, אך הכוונה היתה ברורה: מניעת בחירתו של הרב גורן לרב הראשי¹⁰.

יש לציין כי להתנגדות למועמדותו של הרב גורן באותו שלב הצטרפו גם רבנים מחוץ לחוג הליטאי, כולל מחוגו של הרב גורן עצמו – אם כי התנגדותם נבעה מנימוקים אחרים. בכרוז שהתפרסם בעיתונות הצהיר הרב צבי יהודה הכהן קוק שאסור להתמודד

⁹ מתוך "המערכה על הצלת הרבנות בישראל", ירושלים תשל"ג, עמ' 4. עיקרה של חוברת זו, שיצאה לאור על ידי מו"ל אנונימי, הוקדש לטענה שהרב גורן משחק לידי גורמים אנטי-דתיים, ובחירתו לרב הראשי מסוכנת להלכה היהודית וקיומה הציבורי במדינה. רוב הראיות בחוברת לא נגעו ישירות בפרשת "האח והאחות", אלא בגישתו ההלכתית והשקפתו הכללית של הרב גורן. למול החוברת הזו יצאה חוברת בשם "עוז ותפארת לרבנות הראשית לישראל", שביטאה תמיכה בהתמודדות הרב גורן לתפקיד.

¹⁰ "רוח עושים עובר עתה בארצנו הקדושה [...] להתיר דברים האסורים על יסודות שאין להם שחר והם שקר וכזב. אנו מצהירים שכל האומר כן אין לו חלק בהלכה ואין לסמוך על הוראתו, וכל המסייעים בהתפשטות דעה זו עתידים ליתן את הדין" ('המערכה על הצלת הרבנות בישראל' עמ' 2). על הכרוז חתמו, בנוסף לרב אלישיב: הרב יחזקאל אברמסקי, הרב יעקב ישראל קנייבסקי, הרב אליעזר מנחם מן שך, הרב חיים שמואלביץ, הרב משה חברוני והרב שלמה זלמן אויערבך. ראו גם התיאור בשו"ת יביע אומר חלק ט' חושן משפט סימן ט'. יצויין כי ההתנגדות לרב גורן מצד גדולי התורה בציבור הליטאי קיבלה ביטוי פומבי כבר בשנת תשל"ל, בפרשת הגיור של הלן זיידמן (ראו כרוז הרב שך והרב קנייבסקי בספר 'שערוורית הגיורים המזויפים', ירושלים תשמ"ט, עמ' 65), ואכמ"ל בפרשה זו.

מול הרבנים הראשיים המכהנים, שכן הדבר מהווה למעשה הדחת רב ממשרתו¹¹; כך היתה גם עמדתו של הרב שאול ישראל¹², ודברים דומים כתב האדמו"ר מלובביץ' במכתב אישי לרב גורן¹³.

בתחילת חשוון תשל"ג נבחר הרב שלמה גורן לרב הראשי לישראל, כשלצידו נבחר הרב עובדיה יוסף לראשון לציון ולרב הראשי הספרדי. ימים מעטים לאחר הבחירות פנו שוב האח והאחות לנגר אל הרב גורן, במכתב בו ביקשו "לערוך דיון חוזר על איסור החיתוך שלנו"¹⁴. בתקופה שלאחר הבחירות פורסמו מדי פעם בעיתונות ידיעות על מאמצים של הרב גורן להרכיב בית דין שידון מחדש בעניינם של האח והאחות, וכן על נסיונות לצרף לבית הדין את עמיתו ברבנות הרב עובדיה יוסף¹⁵.

כעבור חמישה שבועות מאז הבחירות, ב"ג כסלו, כינס הרב גורן "תשעה אבות בתי דין ודיינים המכהנים בפועל בבתי הדין הרשמיים של המדינה, אשכנזים וספרדים"¹⁶ – שלושה מהם אב"דים, אחד חבר בית הדין הגדול ואחד ישב בזמנו בהרכב בית הדין

¹¹ ראו בין השאר מכתבו מראש חודש חשוון תשל"ג, פורסם בעיתוני ה' חשוון תשל"ג. והשוו שו"ת יביע אומר הנזכר (בעיקר לגבי ההתמודדות מול הרב יצחק ניסים).

¹² שבהקשר זה אף פרש מ"חבר הרבנים של הפועל המזרחי" (שרוב חבריו תמכו במועמדות הרב גורן). ראו בין השאר מכתבו לרב כתריאל פישל טכורש, 'המודיע' ה' חשוון תשל"ג, בעמוד האחרון. בהקשר זה, אודות "חבר הרבנים" והרב ישראלי ראו מאמריהם של הרב נריה גוטל ואהרן קמפינסקי, בספר 'סוגיות בחקר הציונות הדתית', רמת גן תשע"ב, עמ' 168-121.

¹³ מכתב מאלול תשל"ב, 'אגרות קודש' כרך כ"ז עמ' תקי"א-תקי"ב (אגרת י'תפ). קטעים ממנו פורסמו בשעתו בעיתונות.

¹⁴ מתוך מכתבם, 'פסק הדין' עמ' 10-11.

¹⁵ ראו בין השאר עיתוני ח' ט' כסלו תשל"ג; בהם גם דווח על פנייה של בורקובסקי אל בית הדין בפתח תקווה בבקשה לאשר את יהדותו (דבר שהאיץ כנראה את מאמציו של הרב גורן לבצע את ההיתר). ראו גם מכתבו של הרב עובדיה יוסף (אל הרב משה וייס) לאחר התפוצצות הפרשה, בו כתב בין השאר "והלא ידוע ומפורסם כמה נאבקתי קשות בכל עוז ולילות עמל מנו לי כדי שלא להצטרף לבית הדין המיוחד של הרב גורן בנידון זה" ('המודיע' כ"ב כסלו תשל"ג, עמ' 4. נדפס לאחר מכן גם ב'הפרדס' טבת תשל"ג, עמ' 15).

¹⁶ מן הלשון בפתח 'פסק הדין' ניתן לכאורה להבין כי התקיים מעמד בו נכחו כל העשרה וחתמו יחד על פסק דין משותף; אך למעשה מגוף הדברים (עמ' 22 ואילך, והשוו עמ' 116) נראה בבירור שכל אחד מהם חיווה את דעתו בנפרד – מה שגם סביר יותר (מכמה סיבות) – ורק נעשה כנראה וידוא נוסף של הסכמתם ביום ביצוע ההיתר. אם אמנם לא התקיים בפועל "מושב בית דין" עשויה להיות לכך משמעות רבה, והניסוח העמום בעניין זה מעורר תהייה.

שאסר – והעשרה הפכו את החלטת בתי הדין הקודמים ופסקו שחנוך ומרים לנגר מותרים לבוא בקהל¹⁷. עוד באותו ערב נערכו חתונותיהם של האח והאחות; חתונתו של חנוך לנגר, ששירת עדיין בצה"ל, נערכה על ידי הרב הצבאי הראשי הרב מרדכי פירון, ובשתי החתונות נכח משה דיין. שמותיהם של תשעת הדיינים שהצטרפו לרב גורן בפסק ההיתר נותרו חסויים באופן רשמי, כשהוא מנמק זאת "בכדי למנוע מהם וממשפחותיהם איומים פגיעות והשמצות מצד קבוצות המהלכים אימים וזורעים טרור ומנסים להכתיב את דעתם..."¹⁸, כלשונו.

התגובה הציבורית להיתר 'האח והאחות'

הסערה הגדולה פרצה כבר ביום למחרת, עם פרסום המעשה בעיתונות. אות הפתיחה ניתן על ידי "העדה החרדית" בירושלים בראשות הרב יצחק יעקב וייס, שהכריזה על עצרת מחאה המונית "כי יצא האיש שנבחר לרב הראשי של הרבנות

¹⁷ תקציר חוות דעתם של הדיינים מובא ב'פסק הדין' עמ' 26-22, ופסק הדין הסופי מובא בעמ' 155-152. ב'הפרדס' שנה מ"ד חוברת ד' [טבת תשל"ג] עמ' 22 נטען כי "לסופרנו נודע" מי היו התשעה, ונמנים תשעה מתוך תריסר הדיינים שדנו בשעתו בפרשה, כאשר הסופר טורח לספר כי הללו "הכחישו אמש נמרצות כאילו התירו את הממזרים"; אמנם, אפילו עורך הביטאון שבו התפרסם זיהוי מופרך זה נמנע מלהסמך עליו, והוסיף להקשות: "מי הם התשעה?" (עמ' 4). ב'אור המזרח' כרך כ"ג חוברת ב' (טבת תשל"ג) עמ' 145, דווח כי "בירושלים ניתן פרסום לשמו של אחד מתוך תשעת הדיינים" והוא הרב שלום מזרחי, דיין מתל אביב שנבחר אז לבית הדין הגדול, ולפי הדיווח הסכים לפרסום שמו. במשך השנים הופרחו שמועות רבות לגבי זהות שאר הדיינים, והמבוססות שבהן גורסות כי אחד האב"דים היה הרב יעקב ניסן רוזנטל אב"ד חיפה, ושהדיין שחזר בו מפסק האיסור היה הרב שמואל תנחום רובינשטיין. מלבד אלה, אין ספק שאחד מהעשרה היה הרב אליעזר שפירא, אז דיין בבית הדין הרבני בירושלים (וראו בהמשך), ושנמנה ביניהם גם הרב שלמה ילוז, שכיהן אז כאב בית הדין הרבני באשדוד; תשובת ההיתר המפורטת שלו נדפסה בשו"ת אשר לשלמה, בני ברק תשמ"ה, אבן העזר סימן ד'. מישלוב בעבודת הדוקטור (עמ' 46) מאמתת את זהותם של שניים נוספים: הרב יוסף גליקסברג מגבעתיים והרב חיים פרדס מתל אביב.

¹⁸ שם עמ' 23. השוו הדיווחים על תקיפה מילולית כלפי הרב גורן למחרת פרסום ההיתר, בהלוויית הרב ישראל בארי מנס ציונה ('הצופה' ט"ו כסלו תשל"ג, עמוד השער), ובמקביל גם כלפי הרב אליעזר שפירא ('הצופה' שם, ובגליון שלמחרת, עמוד השער). היה גם אירוע של שליחת מעטפה ממולכדת אל הרב גורן – שבתגובה לו נטען כי מדובר בפרובוקציה שנועדה להבאיש את ריחם של מתנגדיו (השוו 'הצופה' ו'המודיע' כ"ג כסלו תשל"ג).

הראשית הציונית לעקור לאו התורה 'לא יבוא ממזר בקהל ה'"¹⁹. כעבור ימים ספורים נערכה עצרת מחאה נוספת בבני ברק, בה השתתפו כמה מגדולי הרבנים בציבור החרדי, שהתבטאו במילים חריפות ביותר על הרב גורן והיתרו. בשמו של הרב אלישיב – שבעקבות הפרשה פרש במופגן מבית הדין הגדול – נמסר כי הלה "ראה את נימוקי פסק הדין של הרב גורן ואמר עליהם 'לכדי ליצנות לא הגיע'"²⁰, ובמכתבו של הרב יעקב ישראל קנייבסקי שהוקרא בעצרת, נאמר "שאדם כזה אין לו שייכות לרבנות כלל וכלל [...] כהוראת הרע-בנים הרפורמים שר"י כבר הוציא עצמו מכלל שלומי אמונת ישראל"²¹. במקביל פורסמו מודעות החתומות על ידי גדולי רבני הציבור החרדי בארץ ישראל, בהן הוכרז "שכל הוראותיו של איש זה בטלין ומבוטלין ואסור לסמוך עליו כלל וכלל"²²; לחותמי המודעות הצטרפו בתוך זמן קצר עשרות רבנים מקהילות החרדים במדינות אירופה.²³

בערב חנוכה תשל"ג, כשבועיים לאחר פרסום הפסק, הצטרף למחאה גורם חדש ורב משקל: נשיא "אגודת הרבנים האורתודוקסים בארה"ב וקנדה", הרב משה פיינשטיין,

¹⁹ 'אוצרות ירושלים' גליון קי"ח (תשל"ג), עמ' רע"ז. לסיקור העצרת ראו שם עמ' רע"ח-רפ"א. כמובן, במחאה זו כשלעצמה לא היתה כדי להפגיע, היות שהעדה החרדית מאז ומעולם שללה בחריפות את קיום הרבנות הראשית והרבנים הראשיים. עובדה מעניינת, מן הצד, היא שכאסמכתא למסקנתו בעניין ביטול הגרות של בורקובסקי, הזכיר הרב גורן מקרה דומה שנידון בעבר על ידי הרב יצחק יעקב וייס בשו"ת מנחת יצחק חלק א' סימן קכ"א-קכ"ב.

²⁰ 'אוצרות ירושלים' שם עמ' רפ"ג.

²¹ שם עמ' רפ"ב.

²² שם עמ' רפ"ח, ובגליון קי"ט (תשל"ג) עמ' רצ"ז-רצ"ח, וב'הפרדס' שנה מ"ז חוברת ד' עמ' 24 ואילך, ולפני אלה ב'המודיע' גליונות י"ח כסלו-א' טבת. על הכרוז הראשון שפורסם חתמו הרב שך, הרב קנייבסקי, הרב אלישיב והרב ישראל וולף; על הכרוז הבא אחריו – הרב אברמסקי, הרב שמואלביץ, הרב חברוני והרב שלמה זלמן אויערבך; על כרוז מאוחר יותר חתמו הרב שמואל ווזנר, הרב יעקב לנדא, הרב נתן גשטטנר ועוד, ועל כרוז נוסף חתמו הרב חיים יוסף דינקלס, הרב בנימין מנדלזון, הרב משה שטרנבוך ועוד. הרב גדליה נדל, מראשי כולל 'חזון איש', כתב: "לפסק הדין אין להתייחס כלל וכלל, ומה שברור הוא שאין בו אפילו משהו מאחד התנאים המכשירים בן אדם להיות רב" ('אוצרות ירושלים' גליון קי"ט עמ' רצ"ח).

²³ וביניהם הרב חיים קרייזוורט מאנטוורפן; ראו המודעות ב'המודיע' ג' טבת תשל"ג, עמוד השער, וכן ב'הפרדס' שנה מ"ז חוברת ד' (טבת תשל"ג) עמ' 24-28. מישלוב בעבודת הדוקטור (עמ' 50) מציינת כי מנגד, כמה מהרבנים הרשמיים במדינות אירופה (דוגמת הרב משה רוזן מרומניה) הביעו תמיכה בעל-פה ברב גורן; אם כי לגבי חלק מהם (דוגמת הרב עמנואל יעקובוביץ מבריטניה) פורסמו בעיתונות ידיעות סותרות.

שהודיע במכתב גלוי בעיתונות: "...גם אנחנו מצטרפים לדעת תורה של הגאון ר' יחזקאל אבראמסקי שליט"א והסכמת כל גדולי ארץ ישראל, שכל פסקיו והוראותיו [=של הרב גורן] בטלים. הכותב וחותם בצער גדול בשם כל חברי אגודת הרבנים דארה"ב"²⁴. בעצרת מחאה של "אגודת הרבנים" שנערכה בניו יורק הביע הרב פיינשטיין תרעומת על כך שהרב גורן המתין עד בחירתו כרב ראשי כדי לבצע את הפסק, דבר המביא לחשד שמדובר בחנופה וב'פסק מטעם' שנתן תמורת בחירתו²⁵. תמיהות דומות העלה גם האדמו"ר מלובביץ' בהתוועדות²⁶.

בשלב זה, כאשר נוסח פסק הדין והסימוכין לו טרם התפרסמו, היו נימוקי המחאה כלליים בעיקרם. טענות מנהיגי הציבור החרדי הופנו בעיקר כלפי עצם ההיתר, שנתפרש כחיתון ממזרים לכל דבר, וטענות נוספות עסקו בהתנהלותו הכללית של הרב גורן בפרשה, ובהליך המפוקפק בו ניתן ההיתר²⁷. הלחץ הממשלתי הכבד שהופעל תקופה ארוכה, וביצוע הפסק בסמוך מאד למינוי הרבנים הראשיים, יצרו כאמור את הרושם שמדובר ב'פסק מטעם' נטול בסיס הלכתי מוצק – והמחטף הלילי, במסגרתו ניתן במפתיע פסק הדין ומייד לאחר מכן נקבעו העובדות בשטח בחתונות האח והאחות, הוסיף משקל ציבורי לטענה זו.

²⁴ 'הפרדס' שם עמ' 2, וב'המודיע' ו' טבת תשל"ג (עמוד השער).

²⁵ ראו סיקור העצרת ב'הפרדס' שנה מ"ז חוברת ה' (שבט תשל"ג) עמ' 46-32, שם מובא גם סיקור עצרת נוספת בבני ברק, דברים נוספים של האדמו"ר מלובביץ', ועוד. למכתב הזמנה לקראת אותה עצרת, שנרשם על ידי הרב פיינשטיין בכתב ידו, ראו 'מכתבים ואיגרות קודש', ניו יורק תשס"ג, עמ' 673-672: "מזועזעים אנחנו מהפרצה הנוראה שנעשתה בחומת הדת בארץ הקדש ומהמגמה החדשה לזייף את התורה, לסלף את ההלכה...".

²⁶ 'הפרדס' שנה מ"ז חוברת ד' (טבת תשל"ג) עמ' 27. ראו גם דבריו החרिפים בשתי התוועדויות לאחר פרסום פסק הדין, שבאחרונה שבהן סיכם: "לאחר התפטרותו אפשר יהי' להתחיל לדון מחדש אודות כשרותו לרבנות, אך כל עוד אינו חוזר בתשובה ומנתק את עצמו מכבלי טובות הנאה של הממשלה כלפיו, פסילתו לרבנות בעינה עומדת" ('שיחות קודש' תשל"ג ח"א, סטנסיל – בלתי מוגה, ברוקלין תשמ"ו, עמ' 448-444). עוד מן הצד החסידי, ראו דברי האדמו"ר מקאליב: "נשכבה בבושתנו על המעשה המחפיר והמכלים שלדאבוננו הגדול כלל ישראל היו עדים אליו בימים אלה, אוי לעינים שכך רואות..." (קול מנחם ח"א, ראשון לציון תשל"ד, עמ' קל"ו). וראו גם להלן הערה 30.

²⁷ לטענות אלו הצטרפו גם גורמים שתמכו באופן עקרוני ברב גורן. שר הדתות זרח ורהפטיג, למשל, כתב כי "הטענה העיקרית היא הטענה בנוגע לפרוצדורה, ויש משהו בטענה זו", אם כי הוסיף שבמקרה יוצא דופן כזה "יש לפעמים – נקוה, לעתים רחוקות – שיכול רב, גדול הדור, ללכת בדרך מיוחדת ולהרכיב בי"ד מיוחד" (בעיות דת ומדינה, ירושלים תשל"ג, עמ' 45-44). ראו גם 'טורי ישורון' גליון ל"ד, כסלו-טבת תשל"ג, עמ' 6.

אולם דומה כי בטענות הללו עדיין אין בכדי להסביר את עוצמתה חסרת התקדים של המתקפה על הרב גורן. מסתבר כי מעבר לכל זאת, עיקר משקלה של המחאה נבע מן החשש כי פרשת "האח והאחות" הריהי רק הפתיח המבשר על האופן בו "יפתרו" בעתיד בעיות הלכתיות במדינת ישראל, וכי תקופת כהונתו של הרב גורן כרב הראשי תוקדש לביצוע "רפורמות" הלכתיות נוספות בשירות הממשלה²⁸. הדבר הועצם באווירת שלוש השנים הקודמות, שבהן התגלגלה הפרשה שוב ושוב בכלי התקשורת וגורמים בעלי יחס עויין כלפי תורת ישראל ניצלו זאת על מנת לנגח את העולם הרבני ואת ההלכה בכלל; בנסיבות כאלו, מהלך ההיתר המזורז של הרב גורן, כנגד החלטות כל בתי הדין הקודמים, התפרש כהענקת אישור לגורמים הללו אודות 'אטימותו של הממסד הרבני' ו'אכזריותם של הדיינים' שהנה נמצאה להם 'אנטיתזה אמיצה' בדמותו של הרב גורן²⁹.

כך, בהודעה לעיתונות שהתפרסמה בתחילת טבת תשל"ג, קראו חברי מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל "לכל הרבנים היושבים על מדין בארצה"ק, שלא יכנעו ללחצים מאיזה גורם שהוא בשום אופן ולא ישנו בקוצו של יוד מדבר ה' זו הלכה", והדגישו את חששם "מגילוי הרצון והמעשים מצד אישים וגופים ציבוריים חילוניים הרוצים לפגוע ח"ו בקודש הקודשים של האומה ולקעקע את חיי האישות – עליהם נשען כל בית ישראל – על ידי פתיחת שערים לפסולי חיתון"³⁰.

²⁸ בתגובה לטענות על הלחץ הממשלתי שהופעל עליו, טען הרב גורן כי לחץ כבד לא פחות הופעל בשלוש השנים שבתווך על ידי גורמים שונים בציבור החרדי שביקשו למנוע מהרבנות הראשית לפתוח את התיק לדיון מחודש. נטייתו של הרב יצחק ניסים לאשר צעד כזה הוזכרה לעיל (הערה 7), וכך נטען גם לגבי הרב הראשי השני, הרב איסר יהודה אונטרמן, בידיעה שהתפרסמה בתמוז תשל"ב: "הרב הראשי לישראל הגרא"י אונטרמן הודיע כי יהיה מוכן לשבת בראש בית דין שידון מחדש בפרשת 'האח והאחות' ('אור המזרח' כרך כ"א חוברת ד' עמ' 245). כנזכר לעיל, אף בהרכב בית הדין הגדול שדן בשעתו בנושא היו חילוקי דעות, כאשר הרב אלישיב נטה לאסור ואילו הרב שאול ישראלי העלה נימוקים להתיר (ראו חוות דעתם ב'פסק הדין' עמ' 156-174).

²⁹ טענת הרב גורן מאידך, כאמור, היתה כי אילולי מציאת פיתרון הלכתי היו הפוליטיקאים החילוניים מנצלים את הפרשה ואת הלחץ הציבורי כדי להפריד את הדת מהמדינה ולבטל לגמרי את סמכויותיה של הרבנות הראשית. דא עקא, הרי לא ניתן להכחיש את ה"האשמה" הכללית כי ישנן בעיות ממזרות שאין להן פיתרון על פי ההלכה. ראו בהקשר זה גם את דיונו של הולנדר בעבודת הדוקטור, בפרט עמ' 307; למסקנותיו, שנכתבו מנקודת מבט אוהדת כלפי הרב גורן, עשוי להיות אפקט הפוך לגמרי בקרב המתנגדים לו ואכמ"ל.

³⁰ 'המודיע' י' טבת תשל"ג, וכן 'הפרדס' שנה מ"ז חוברת ה' (שבט תשל"ג) עמ' 2. כמו כן נשנתה ההצהרה ש"פסק זה בטל ומבוטל ואין לסמוך כלל על כל פסקיו והוראותיו של בעל הפסק הזה", יחד עם בקשה מרומזת כלפי שאר הדיינים שיחזרו בהם: "ואלו שהמכשלה יצאה מתחת ידם, אנא אזרו כח לקדש

חילופי טענות לגופו של פסק

באמצע טבת תשל"ג נכנסה פרשת האח והאחות לשלב חדש. לאחר כחודש של ביקורת חריפה כלפי הרב גורן כמעט בלא תגובה מצידו או מצד תומכיו, פרסם הרב גורן את החוברת 'פסק הדין בענין האח והאחות' (גירסה מורחבת של חוות הדעת הנזכרת שכתב בתשל"א), ובה פרס על פני 200 עמודים את השתלשלות הדברים מנקודת מבטו, הפסק ההלכתי המפורט ונימוקיו, מסקנות תשעת הדיינים, פרוטוקולי הדיונים של בתי הדין הקודמים, מסמכים חדשים שנלקטו לאחר הכרעת האיסור, ועוד. פרסום זה שינה את פני המחאה ומגמתה, שכן על אף כובד משקלן של הטענות כנגד ההליך המפוקפק, ברור היה כי הטענה החזקה ביותר היא היותו של ההיתר מנוגד להלכה – ומעתה והלאה כדי לטעון זאת היה דרוש מבחינה ציבורית להתמודד עם תוכן פסק הדין, הכולל עשרות עמודים של משא ומתן וראיות.

הביקורת הראשונה על תוכן ההיתר הגיעה מארה"ב, על ידי רבה של פילדלפיה הרב אפרים אליעזר הכהן יאלעס (קרי: יולֶס), סותר בקצרה שתי נקודות שהוצגו בעיתונות כחיזוק לפסק הדין³¹. החזיק אחריו הרב שמואל טוביה שטרן ממיאמי, שחיבר "קונטרס מיוחד בשם 'משפט העשוקים' על הפס"ד של אח ואחות לאנגר", ופרסם מתוכו "רק בקצירת האומר, הערות אחדות על ה'פסק' של הרב גורן"³². אך הניסיון הבולט ביותר לסתירת יסודות פסק הדין נעשה בארץ ישראל על ידי הרב בצלאל זולטי, מבכירי הדיינים בבית הדין הגדול ויריב ותיק של הרב גורן, שפרסם מאמר ארוך במטרה להוכיח "שדבריו של בעל המחברת בענין 'האח והאחות', רובם ככולם בנויים על סילופים בעובדות

שם שמים וחזרו בכס". בישיבה הנ"ל השתתפו האדמו"רים מגור, ויז'ניץ, מחנובקה, מודז'יץ, סלונים, סטריקוב, ערלוי, והרב שך, הרב אויערבך, הרב אלישיב, הרב חברוני, הרב ברוך שמעון שניאורסון, הרב יחיאל מיכל פיינשטיין, הרב משה שמואל שפירא, ועוד.

³¹ הפרדס שנה מ"ז חוברת ה' (שבט תשל"ג) עמ' 7-6; ובשו"ת דברי אפרים אליעזר סימן רי"ט. אף שהוא התייחס לדברים שפורסמו בעיתונות, התוכן שלהם נמצא גם בפסק הדין. עוד קודם לכן פורסם קטע אחד מהחוברת על ידי "הועד הצבורי למען קיום התורה בישראל", ללא התייחסות מלבד ההערה: "לומדי תורה יראו בעצמם וישפטו האם מחבר קונטרס זה (מלבד הנימוקים האחרים המכריעים) בר סמכא הוא או לא" ('הפרדס' שנה מ"ז חוברת ד' עמ' 28).

³² 'הפרדס' שנה מ"ז חוברת ח' (ניסן תשל"ג) עמ' 11-9. בסוף דבריו סיכם: "אם הרב גורן רוצה באמת לקיים מה שנא' ואת והב בסופה, יבקש מאת בית דין צדק של פתח תקוה שידונו בדבר, אולי בתוספת דיינים מומחים, ע"פ עדויות שנתחדשו ושנחקרו בבי"ד וימצאו פשר דבר לעשות משפט העשוקים". יודגש כי הן הרב יאלעס והן הרב שטרן לא נמנו עם החוגים שמלכתחילה התייחסו בעוינות כלפי הרב גורן, דרכו והשקפתו.

וטעויות בהלכה"; במאמרו האריך הרב ז'ולטי לסתור נקודות שונות מן ההיתר, תוך הטחת ביטויים קשים כלפי הרב גורן – שאת שמו הוא נמנע מלהזכיר, ומגדירו רק כ"אחד שהעז להוציא לעז" ו"הוציא את עצמו מכלל דיני ישראל"³³.

תרעומתו של הרב ז'ולטי גברה בין השאר בשל האשמות שהשמיע הרב גורן כלפי בתי הדין שדנו בתיק לאורך השנים; לטענת הרב גורן, דיני בית הדין בפתח תקוה "ערכו מחיקות ותיקונים בניגוד למה שאמר [=העד]"³⁴, ובאופן כללי "מי שעובר על השאלות של בית הדין לבורקובסקי מרגיש בעליל שחיפשו כל הזמן דרך איך אפשר לאסור אותם, וכשלא מצאו עדים כשרים הכשירו פסולים, וכשלא מצאו רחוקים קבלו קרובים, וכשלא היו להם נימוקים אסרו ללא כל נימוק"³⁵. טענות אלה, שפקקו למעשה ביושרתם של בתי הדין הרבניים במדינת ישראל, עוררו עלבון ניכר במערכת בתי הדין, ובתגובה להן התפרסם גילוי דעת עליו חתמו שלושים ואחד דיינים מכהנים (בהם תשעה אב"דים), שהביעו מחאה כללית כנגד הטענות אודות "דיינים שמסלפים במתכוון פרוטוקולים של דיני בתי הדין מתוך המגמה לאסור ולהחמיר; עלילת זדון שלא נשמעה דוגמתה מעולם נגד בתי הדין..."³⁶. בין החתומים על המחאה – ששמו של הרב גורן לא נזכר בה במפורש – היו גם דיינים מחוגים שנחשבו כקרובים לרב גורן, דוגמת הרב שאול ישראלי והרב ישעיהו משורר.

מן הצד השני, בשלב הראשון של הפרשה הושמע בעיקר קולו של הרב צבי יהודה הכהן קוק, ראש ישיבת מרכז הרב, שפרסם בעיתונות מכתב שבו בירך באופן כללי את הרב גורן על פסק ההיתר³⁷. מאוחר יותר, בסוף חודש שבט, בעקבות הביקורות הענייניות

³³ 'המודיע' שלהי שבט תשל"ג; ושוב ב'הפרדס' שנה מ"ז חוברת ר' (אדר תשל"ג) עמ' 12-6.

³⁴ 'פסק הדין' עמ' 128. ובאותו עמוד: "אין לנו אלא להניח בודאות שהוא [=העד] לא דיבר אמת או ששיבשו את דבריו בבית הדין ע"י מחיקות וכיוצ"ב, ויש לנו הוכחה לזה".

³⁵ שם עמ' 116. עוד טען הרב גורן באותו עמוד: "השאלות היו איפוא מודרכות למטרה מסוימת של תשובות".

³⁶ 'הפרדס' שנה מ"ז חוברת ז' (ניסן תשל"ג), עמ' 34-33.

³⁷ "מעמקי לבבי ונפשי אביע את רחשי תודתי וברכותי על פרסומו היום בירורי הדברים המפורטים והגלויים של ההוראה בקדושה כהלכתה למעשה של ביטול הלעז על נפשות אחינו ואחותנו..." ('הצופה' כ' כסלו תשל"ג עמוד השער). במידה מסוימת, האמור לעיל בהערה 19 נוגע גם לכאן – מן העבר השני. ראו גם מכתב המחאה של הרצי"ה כנגד אדם שטען כי הרב גורן הנפיק את היתרו בלחץ הממשלה ('הצופה' ח' טבת תשל"ג). באותה תקופה פורסם גם מכתב מאת הרב נתן צבי פרידמן, רב שיכון ה' בבני ברק ובעל שו"ת נצר מטעי, שכתב כי "הנני מודיע ברבים כי הנני מסתייג מכרוז ההשמצה שהופיע בחוצות

על חוברת פסק הדין, פורסמה לראשונה עמדה מנומקת מצד התומכים בהיתרו של הרב גורן; אחד מתשעת הדיינים פרסם תגובה למאמרו של הרב ז'ולטי, תוך שהוא מקפיד להישאר בעילום שם³⁸; בסמוך מאד לכך פורסמה גם תגובה מאת הרב אליעזר שפירא (אחינו של הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא), אז דיין בבית הדין האיזורי בירושלים ולימים בבית הדין הגדול³⁹. בתגובתו הודה הדיין במקצת טענותיו של הרב ז'ולטי אך דחה אחרות, והוסיף כי "ההיתר בנוי על כמה וכמה סעיפים, [ו]כנראה לא מצא [=הרב ז'ולטי] יותר פגימות מאלה שמנה, מכאן למדין שגם לדידהו שאר דברי ההיתר צודקים"; כמו כן טען הדיין כי התייחסותו של הרב ז'ולטי לפרשה אינה אובייקטיבית שהרי הלה "ידוע כשונא של הרב הראשי".

הרב ז'ולטי לא נותר חייב ופרסם מאמר נגדי בו השיב על ההשגות, העלה נקודות נוספות כנגד פסק הדין והוסיף כי טענת חוסר האובייקטיביות "זוהי עלילה שפילה. אינני שונא ח"ו שום יהודי – אמנם אני 'יריבו' אבל לא 'שונאו'. וגם בתור 'יריבו' זה לא ח"ו על רקע אישי, אלא אני חולק על השקפותיו ודעותיו ועל דרכו בהוראה"⁴⁰. כמו כן, כתב הרב ז'ולטי, "כמדומה שבתולדות ישראל עוד לא קרה כדבר הזה, שכל גדולי התורה בעולם

בני ברק נגד הרבנים הראשיים לישראל" ('הצופה' ג' טבת תשל"ג. מדובר ככל הנראה בכרוז הנוכח לעיל בהערה 20, של הרב וזנר, הרב לנדא והרב גשטטנר, שגם שמו של הרב פרידמן הופיע כחתום עליו). אמנם, בולטת העובדה שמשום-מה הוא נמנע מלנקוב בשמו של הרב גורן.

³⁸ 'הצופה' ל' אדר א' תשל"ג, והמשכו בגליון י"ד אדר א' (עמ' 3).

³⁹ 'הצופה' ד' אדר א' (עמ' 3,6). הרב אליעזר שפירא היה למעשה היחיד מבין המצדדים בהיתר או המעורבים בו, שהעז בשעתו לצאת בפולמוס הלכתי גלוי כנגד שוללי ההיתר. וראו מכתבו של הרב גורן לשאול ליברמן מ"ג אדר א' תשל"ב, בו הזכיר לגנאי את מאמרו של הרב ז'ולטי כנגדו, והוסיף כי "אני מצ"ב את המאמר הנגדי החשוב של הגר"א שפירא חבר ביה"ד בירושלים וחבר מועצת הרבנות הראשית, שהשיב לו כהלכה...". (Marc Shapiro, *Saul Lieberman and the Orthodox*, Scranton 2006, Hebrew Section pp. 10)

⁴⁰ 'המודיע' ד' אדר א' תשל"ג, ושוב ב'הפרדס' שנה מ"ז חוברת ז' (ניסן תשל"ג) עמ' 12-7. לקראת סוף הדברים הבטיח הרב ז'ולטי כי "ניתוח העובדות והעדויות ובירור הלכתי מקיף, עוד יבוא אי"ה בקונטרס מיוחד, כאשר הודעתיו...", וכן הפציר באותו דיין אלמוני לחזור בו בפומבי מחתימתו על ההיתר (עמ' 12). שמועות בעל פה גורסות כי סיבת אי פרסום קונטרסו של הרב ז'ולטי (בהנחה שהקונטרס אכן נכתב לבסוף) היתה נעוצה בחשש כי פריסת הנימוקים לשלילת ההיתר, מבוססים ככל שיהיו, תהפוך את הסוגיה בעיני המתבוננים ל"עוד מחלוקת" הלכתית מן השורה.

כולו יהיו בדעה אחת לפסול הוראותיו של רב ידוע, ולא יצא גדול בתורה בעל הוראה אחד בגלוי להגן עליו"⁴¹.

בנקודת זמן זו, כאשר דומה היה כי תמונת המצב בעולם הרבני ביחס לפסק "האח והאחות" הריהי נהירה למדי וכי אכן הצדק עם הרב ז'ולטי שלא ניתן למצוא אפילו אחד מגדולי פוסקי אותו דור שיבטא תמיכה ברב גורן⁴² – החלו לפתע להגיע מארצות הברית ידיעות שטענו כי הרב יוסף אליהו הענקין, מי שנחשב לזקן פוסקי ארצות הברית דאז, הודיע כי הוא מחזק את ידיו של הרב גורן.

הרב הענקין ויחסו לרבנות הראשית

בטרם נדון בהסתעפות העניינים לפרטיהם, נרחיב מעט אודות הרב יוסף אליהו הענקין ויחסו למדינת ישראל בכלל ולרבנות הראשית בפרט, על מנת לקבל מושג אודות זוות הגישה שלו לפרשה הנוכחית. הרב הענקין (יליד תרמ"א), חניך ישיבות ליטא שכיהן כרב בכמה עיירות במזרח אירופה, הגיע לארצות הברית בשנת תרפ"ג ושנתיים מאוחר יותר נתמנה למנהל ארגון "עזרת תורה" שעל יד "אגודת הרבנים" (אגודה שבמשך חצי מאה נחשבה לארגון הרבני החזק בארה"ב); במשך השנים נעשה לאחד מגדולי הפוסקים באמריקה, ולמעשה לחשוב שביניהם, לפני ובמקביל לדריכת כוכבו של שכנו וידיד-נפשו הרב משה פיינשטיין⁴³. מלבד גדלותו בתורה נודע הרב הענקין גם כאישיות

⁴¹ שם עמ' 9. ייתכן כי ההדגשה "גדול בתורה בעל הוראה" (ולא "גדול בתורה" לבד) באה לאפוקי הרצי"ה קוק, שנודע כגדול בתורה בהיותו ראש ישיבה – ולא דווקא בעל הוראה (אם כי ניתן לומר זאת גם על כמה מראשי הישיבות שיצאו כנגד הרב גורן). וראו ההערה הבאה.

⁴² הרב גורן אמנם לא היה יחידאי לגמרי בפסק ההיתר; הצטרפו אליו כזכור תשעה דיינים, כמה מהם אב"דים ומקצתם דמויות נודעות כהרב יעקב ניסן רוזנטל. מלבדם היו רבנים חשובים נוספים שגם אם לא אחזו בהכרח בעמדתו של הרב גורן בפרשה זו הרי שבוודאי לא הצטרפו להתקפות כנגדו (בין אלה ניתן להזכיר את הרבנים שישבו לצד הרב גורן בבית הדין הגדול בתקופת כהונתו: הרב אברהם שפירא, הרב מרדכי אליהו ואחרים; וכן את חברי מועצת הרבנות הראשית בזמן כהונתו, בהם הרב מנחם יהודה אושפיזאי, הרב חיים דוד הלוי, הרב רפאל כדיר צבאן ואחרים; וראו גם, בהקשר זה, מכתב ברכה ידידותי להפליא ששלח הרב עובדיה יוסף אל עמיתו הרב גורן בט"ז אדר תשמ"א – הובא על ידי מישלוב בנספחים לעבודת הדוקטור) – אולם לעובדות הללו נודע בשעתו משקל ציבורי מועט מאד, לאור העובדה שלא היה אפילו אחד מבין הנזכרים שבזמן הפרשה ביטא תמיכה פומבית כלשהי ברב גורן.

⁴³ לתולדותיו ראו מאמרי: "מרא דאתרא של אמריקה: הגרי"א הענקין – תולדות חייו, דמותו ופועלו", "ישורון" כרך כ' (תשס"ח) עמ' קכ"ה-קע"א. בזמן כתיבת שורות אלה נמצאת בדפוס מהדורה חדשה ומורחבת של פסקיו ותשובותיו, תחת השם שו"ת גבורות אליהו (חלק אורח חיים, לייקווד תשע"ג).

בלתי-מפלגתית ובעלת השקפה מקורית: מחד גיסא, עד לשנת תש"ח הוא נמנה על המתנגדים הבולטים בקרב רבני ארצות הברית לרעיון הייסוד של מדינה יהודית, ביקר במילים חריפות את התנהלות התנועה הציונית ומנהיגיה והצהיר כי "אף שקרוב אני ברוח להאגודה [=אגודת ישראל] איני נמנה על חברה, בכדי שלא לחשבני שהסכמתי עמהם בהקמת המדינה"⁴⁴. מאידך גיסא, לאחר שהוקמה המדינה החל לתמוך בה בפומבי, כשהוא מבאר כי אותו הנימוק שבגללו התנגד להקמת המדינה – החשש מפני שפיכות דמם של יהודים רבים – מחייב כעת, לאחר שהוקמה, לתמוך בה דווקא ולחזקה כנגד אויביה; כהמשך לכך נעשה ללוחם תקיף מול אנשי נטורי קרתא ופעילותם נגד המדינה⁴⁵.

לאורך השנים היה הרב הענקין מעורה היטב בנושאים הציבוריים שעמדו על הפרק סביב מדינת ישראל, ומפעם לפעם הביע את עמדתו בהם במאמרים שפרסם (בעברית וביידיש) בעיתונות הרבנית בארצות הברית. במאמרים אלה הוסיף לבטא את תמיכתו הבסיסית במדינה הקיימת, ואף כתב כי בדיעבד ניתן למצוא ברכה בהקמתה: "והנה הכל יודעים שאני הייתי מהמתנגדים הכי עצומים ליסוד מדינה עצמאית, אבל כעת בדיעבד עלי לומר שממשלת ישראל דהאידינא היא דימוקרטיה, ואם יתרכו חברים שומרי תורה תתנהג בדרך התורה, וגם כעת וכמו שאכתוב להלן, הרבה מיסודות התורה נשמרים בה..."⁴⁶.

כחלק מהשקפתו זו, ראה הרב הענקין חשיבות רבה במוסד הרבנות הראשית, כגוף האחראי על ענייני הדת במדינה ומונע ממנה להפוך למדינה חילונית לגמרי. חלק משמעותי במערך הזה, כפי שכתב, נודע גם לרבנות הצבאית: "הממשלה יסדה את הרבנות הראשית וסעיפי", ועוזרת ומחזיקה בבתי תורה, ואנשי החיל מתנהגים בכשרות ע"י השגחת רב מפורסם, וכל עניני הגיטין והקידושין שבמדינה הם תחת הרבנות הראשית וסעיפי..."⁴⁷. דברים אלה נכתבו בשלהי תשכ"ז, מספר חודשים לאחר מלחמת

⁴⁴ תשובות איברא (כתבי הגרי"א הענקין חלק ב') סימן ק"ט, עמ' רט"ז-ר"י"ז. ראו גם המאמרים והמכתבים שהובאו ב"ישורון" שם, עמ' רנ"ו-ר"ס, ובספר לב איברא (כתבי הגרי"א הענקין חלק א') עמ' 93 ואילך.

⁴⁵ ראו תשובות איברא שם, סימן ק"ו (עמ' ר"ח) ואילך. אין כאן המקום לתאר בפרוטרוט את השקפתו הייחודית ופועלו של הרב הענקין בעניינים אלו, ועוד חזון למועד.

⁴⁶ תשובות איברא, עמ' ר"ח. ראו גם בהקדמה לספרו 'לב איברא', משנת תשי"ז: "במשך זמן זה חרבו בעו"ה הרבה עולמות של היהודים והיהדות – ולעומת זה קמה מלוכה בישראל וארץ ישראל הולכת ונבנית..."

⁴⁷ שם עמ' ר"י; פורסם לראשונה ב'המאור' אב-אלול תשכ"ז, ובחודשים שלאחר מכן גם ב'הפרדס', 'נועם' ו'אור המזרח'.

ששת הימים, והמשפט המודגש אודות הרב המפורסם המשגיח על ענייני הדת בצבא, רומז כמובן לרב גורן, הרב הצבאי הראשי דאז.

אכן, דווקא בעשור ומחצה האחרונים לחייו, ובכלל זאת שנותיו האחרונות בהן נעשה לסגי-נהור (בסוף שנות התש"כ), הגביר הרב הענקין את מעורבותו הציבורית, ובשנים אלה כתב כמה ממאמרי ההשקפה הארוכים ביותר שלו. בתחילת שנות התש"ך, סביב פרשת "מיהו יהודי", הביע את החשש מפני נסיונות לסגור את הרבנות הראשית⁴⁸, ועשור מאוחר יותר, בשנים תשל"א-תשל"ב, עמד בקשר מכתבים עם מגוון גורמים, החל מהרבי מלובביץ' דרך הרב מנחם פרוש וכלה בראש הממשלה גולדה מאיר, בנושא דמותה הדתית של המדינה⁴⁹. כאמור לעיל, בהקשר זה ראה הרב הענקין חשיבות מיוחדת לקיומה של הרבנות הראשית; באייר תשכ"ח נפגש עמו הראשון לציון דאז הרב יצחק ניסים (בשהותו בניו יורק), ומאוחר יותר שלח הרב הענקין מכתב לשני הרבנים הראשיים, בו קרא בין השאר לאיחוד מחנה שומרי המצוות: "שהעצה היעוצה והצעד הראשון להישג שלום בין דת ומדינה הוא דוקא כשכל ישראל אשר בשם 'דתי' יקרא יתאחדו, ולא יהיו נפרדים כל מפלגה בפני עצמה..."⁵⁰.

זהו אפוא הרקע למעורבותו ועמדתו של הרב הענקין בפרשת 'האח והאחות': יחס של הערכה כלפי הרבנות הראשית, ובכלל זאת גם הרבנות הצבאית ומי שעמד בראשה, הרב גורן. את האחרון לא פגש הרב הענקין מעולם (לפי הידוע), אולם כמי שהקפיד כאמור לעקוב אחרי ההתרחשויות במדינת ישראל הוא רכש במשך השנים הערכה לפועלו.

⁴⁸ "אפילו תימסר ח"ו ירושלים לבדה בידי או"מ, בזה יתנו חרב ביד מנדינו לבטל הרבנות הראשית ועמה כל הקשר של הרבנים והדת בכלל עם הממשלה..." ('תשובות איברא' עמ' רכ"ב), 'ועוד ידם נטויה לבטל קשר הרבנות, וע"כ באה הגזירה ליהד הנכרים, שזהו ענין הרבנות, וקו שהרבנים הראשיים יתפטרו ע"י גזירה זו, כמו שהתפטרו המיניסטרים הדתיים, וזה היה משמש להם לאמתלא להפריד הדת מהממשלה..." (שם עמ' רכ"ג).

⁴⁹ לגבי ההתכתבות עם הרבי מלובביץ', ראו בין השאר 'כפר חב"ד' גליון 774 (תשנ"ז) עמ' 31-30, וכן גליון 1341 (תשס"ט), 'ראיגרות קודש' כרך כ"ו איגרות 'ישיח-ישיט'; שאר המכתבים טרם נדפסו עד כה, וראו ישורון כרך כ' עמ' קמ"ח בהערה.

⁵⁰ 'תשובות איברא' עמ' רכ"ג-רכ"ד. ראו גם: מייזליש, 'מן ההר אל העם', עמ' 106-110.

דבריו של הרב הענקין והויכוח סביבם

כעת אנו חוזרים לפרשת "האח והאחות". בחודשים הראשונים של הפרשה לא נודעה התייחסות פומבית כלשהי של הרב הענקין כלפיה; כך לפחות באופן רשמי, הגם שמאחורי הקלעים נעשו כבר בשבועות הראשונים מאמצים להשיג ממנו חוות דעת אודות הפרשה, אם מצידם של המוחים כנגד הרב גורן ואם מצידם של התומכים בו, שידעו כי הרב הענקין אינו רק דמות עצמאית שאינה מעורבת במפה הפוליטית-מפלגתית אלא גם בעל אהדה בסיסית לרבנות הראשית ולעומדים בראשה.

כך לדוגמא, באמצע חנוכה קיבל הרב הענקין מכתב מר' מקס (אלימלך) שרייבר, אדם שבאורחותיו ייצג את היהודי האמריקני הטיפוסי אך גם היה בעל קשרים וותיקים עם רבנים בארץ ישראל (כהרב יוסף שלמה כהנמן ואף החזון איש) ונודע במשך השנים כתורם גדול לבניית מקוואות. שרייבר מסר במכתבו (מכ"ט כסלו תשל"ג) כי בקרוב הוא עתיד לבקר בארץ ישראל, וכמי שמחד גיסא קרוב לרב גורן כבר עשרים וחמש שנים ומאידך גיסא עומד בזמן האחרון – אגב סוגיית "מיהו יהודי" – במגע עם הרב פיינשטיין, הרבי מלובביץ', הרב יוסף דוב סולובייצ'יק והרב הענקין עצמו לצד גדולי ארץ ישראל, הוא מרגיש כי יש ביכולתו ליישר את ההדורים בין הרב גורן לבין הרב הענקין ושאר הרבנים. לפיכך, הציע, "אנא תן לי הוראות וב"ה אני בטוח שאוכל לשנות את המגמה ולהביא אותו להתנהל בהתאם לרצונך"⁵¹. אולם בפועל, כאמור, לא ידועה התייחסות כלשהי של הרב הענקין בפרשה באותו פרק זמן.

הדברים השתנו מאוחר יותר, עם התלהטות הפולמוס ההלכתי סביב חוברת פסק ההיתר של הרב גורן בחודשים טבת-שבט תשל"ג (כמתואר לעיל). לקראת סוף חודש שבט החלו להתגלגל שמועות בניו-יורק אודות התייחסות חיובית של הרב הענקין כלפי פסק ההיתר; מי שנתן לראשונה פומבי לשמועות הללו היה (הרב) עמנואל רקמן, שדבריו פורסמו בעיתונות היהודית-אמריקנית בתחילת אדר א':

"הרב רקמן שיבח את הצהרתו של הרב יוסף אליהו הענקין – אותו תיאר כנשיא הרבנות האורתודוקסית באמריקה – על תמיכתו בפסק הדין של

⁵¹ תרגום חופשי מאנגלית, מתוך מכתבו מתאריך 5.12.1972 (שמור ביד).

הרב גורן. הרב רקמן הוסיף כי הסכמתו של הרב הענקין 'אמורה להשתיק אחת ולתמיד את אלה שהגיבו בצורה שלילית' כנגד הפסק...⁵²

הודעה זו הביאה במבוכה את ראשי "אגודת הרבנים". כזכור, בשבועות הראשונים של הפרשה פרסם נשיא אגודת הרבנים הרב משה פיינשטיין הודעת גינוי חריפה "בשם כל חברי אגודת הרבנים דארה"ב", ובהמשך ערכה אגודת הרבנים כנס גדול ברוח זו – כאשר לא היה עדיין רמז לכך שעמדתו של הרב הענקין, שבנוסף למשקלו הציבורי כזקן רבני ארה"ב גם שימש כאחד מנשיאי הכבוד של אגודת הרבנים, הריהי שונה. עוד ביום פרסום ההודעה הנזכרת, ג' אדר א', מיהרו שני נציגים מראשי אגודת הרבנים אל ביתו של הרב הענקין כדי לברר את פשר הדברים. בהודעה רשמית שפרסמה אגודת הרבנים לאחר מכן, נאמר:

"...אנו קובעים כי הודעת ראביי ראקמאן אינה מתאימה למציאות ורחוקה מן האמת. הרב הענקין שליט"א הבטיח לנו, כי לא הביע אף פעם שום דיעה שהיא על אודות ה"פסק" של הרב גורן. ראביי ראקמאן משתמש, לדאבונו, באמצעים בלתי הגונים שמגמתם היא לגרום בלבול המוחות בעולם התורה המאוחד בדעתו ואשר הוקיע בדברים חריפים וברורים את היתרו של הרב גורן. בשיחה אישית בין הגאון רא"י הענקין ושני[ים] מחשובי זקני הרבנים ביום ב' פ' [רשת] תרומה, אמר הרב הענקין בזה"ל: 'יש לי קפידא על אלה המפרסמים בשמי שהנני מסכים עם פסקו של הרב גורן, ענין שלא ידוע לי וזר לי לגמרי. אינני מתערב, אינני יכול להתערב ואיני רשאי להתערב'. השיחה הזו עם הרב הענקין הוקלטה כולה, הקלטה של השיחה נשלחה לנשיא אגודת הרבנים הגאון ר' משה פיינשטיין ולנשיא הכבוד של אגוה"ר הגאון ר' יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק"⁵³.

מתוך ידיעה שדברים שבעל פה עלולים להימתח לכאן ולכאן בידי צדדים שונים (כפי שאכן אירע בפועל, כדלהלן), השתדלו ראשי אגודת הרבנים להשיג מהרב הענקין גם דברים שבכתב. ואכן, בסוף אותו השבוע חתם הרב הענקין על מכתב בנידון – למעשה

⁵² תרגום חופשי מאנגלית של ידיעת ה-JTA (the Jewish Telegraphic Agency) – סוכנות הידיעות היהודית-אמריקנית) מתאריך 4.2.1973; פורסמה למחרת.

⁵³ 'הפרדס' שנה מ"ז חוברת ו' (אדר תשל"ג), גב השער.

המכתב האחד והיחיד עליו חתם בנושא זה – שציטוט ממנו פורסם בעיתונות דאז, ולהלן הוא מובא לראשונה בנוסחו המלא⁵⁴:

”ב”ה, ז’ אדר”ר תשל”ג

בנוגע להשאלה הכללית בענין ההיתר של הרב גורן, לדעתי הענין הזה קשה ביותר וצריך הסכם של גדולי הרבנים בזמננו יחד עם הסכם של גדולי הרבנים בכל העולם. וכל זמן שלא נעשה ב”ד כזה אין לסמוך על היתר כזה. והשי”ת יצילנו ממכשול שלא תבא תקלה על ידינו.

”א הענקין”

הרב הענקין, כפי שנזכר לעיל, היה סגי-נהור מזה כמה שנים לפני הפרשה הנוכחית, ומוכן אפוא שלא היה ביכולתו לעבור בעצמו על חוברת ההיתר של הרב גורן, אלא לכל היותר על חלקים מצומצמים ממנה⁵⁵. עמדתו במכתב הזה, לפיכך, אינה נוגעת לגוף פרטי העניין המסועף של בורקובסקי, אלא ”להשאלה הכללית” שברקע הפרשה. שאלה כללית זו, כנראה, היא האם יש סמכות לבית דין מסויים לבוא ולסתור פסק שהוסכם על שורה של בתי דין קודמים בעניין חמור של ממזרות, בנימוק כי נמצא שבעלה הראשון של אמם לא התגייר כהלכה (וראו להלן).

כך או כך, מן הדברים ניתן לכאורה לבסס את הטענה כי הרב הענקין שלל את תוקף היתרו של הרב גורן אף לאחר מעשה; אולם בפועל, אגודת הרבנים בחרה לצטט מהמכתב הזה רק משפט אחד (”וכל זמן שלא נעשה...”) ואף זאת רק בשולי הודעתה הנזכרת. מדוע? אולי מפני שהכתרת הדברים בכותרת ”השאלה הכללית” נותנת בכל זאת פתח להבין כי בנוגע לשאלה הפרטית עשוי להיות תוקף בדיעבד להיתרו של הרב גורן⁵⁶, או שמא מפני שממכתב זה נעדרה באופן כללי הנימה המבוקשת של ביקורת חריפה כלפי

⁵⁴ על פי צילומו המצוי בידי. הרב הענקין, שכזכור היה באותן שנים סגי-נהור, נהג להכתיב את תוכן מכתביו למזכירו אך חתם עליהם במו ידיו (אמנם ראו להלן אודות שאלת מהימנות הדברים).

⁵⁵ באופן אותו תיאר בכמה ממכתביו והסכמותיו מאותן שנים: ”את קונטרסו [...] קבלתי, וקראו לפני שנים ושלושה דלתות [=שערים מן הספר], כי ל”ע עיני כבודות ועלי לשמע מפי אחרים וא”א להעמיסם בהרבה...” (תשובות איברא סי’ פ”ו אות ו’; משנת תשל”ל).

⁵⁶ זאת לעומת סיום הדברים, המקשה על האפשרות לטעון כך (אלא אם כן מפרשים את עניינו כמתייחס לאפשרות להקיש מפסק ההיתר דגן למקרים נוספים). על כל פנים, כפי שנראה להלן, המכתב הזה ונוסחו אינם בגדר ”סוף פסוק” בדעתו של הרב הענקין בנושא.

הרב גורן עצמו⁵⁷. מכל מקום, כפי שנראה מייד, עובדת אי פרסומו של מכתב זה בשלמותו הותירה בהמשך כר נרחב לעוסקים בפרשה להמשיך ולמתוח את עמדת הרב הענקין ולכאן ולכאן.

בשלב זה הגיעה הפרשה אל עיתוני ארץ ישראל; וכאן, בצורה מעניינת, מתברר כי כל צד מהעיתונים המפלגתיים – אלה שתמכו ברב גורן ואלו שהתנגדו לו – בחר לצטט מן הדברים רק את מה שהיה נוח לו לצטט. ב'המודיע' הובאה ההבהרה הנזכרת של אגודת הרבנים⁵⁸, כשהיא מצוטטת כביכול במלואה, אולם בפועל הושמטו ממנה דבריו הנזכרים של הרב הענקין "אינני מתערב, אינני יכול להתערב ואיני רשאי להתערב" הרומזים (כאמור) כי יחד עם ההסתייגות מהפסק הוא אינו חפץ לצאת כנגד הרב גורן באופן אישי. מאידך, ב'הצופה' פורסמו דברים אחרים לגמרי, תוך הדגשה חוזרת ונשנית של המשפט הנ"ל שהושמט מ'המודיע' ובהתעלמות מאותם חלקים של הבהרת אגודת הרבנים שלא שירתו את מגמת העיתון⁵⁹:

"הגאון ר' יוסף אליהו הנקין, מגדולי תלמידי החכמים בארצות הברית ומראשי אגודת ישראל, הביע דעתו על 'ההיתר שהוציא הגר"ש גורן' בשאלת האח והאחות, ואמר כי מי שמדבר נגדו גורם 'שפיכות דמים', הוא שופך דמו של רב גדול בישראל וגם שופך דמם של האח והאחות. הגרי"א הענקין אמר דברים אלה בשיחה עם רבנים בארצות הברית. דבריו הוקלטו על רשם-קול⁶⁰. [...] אחרי הרהורים רבים שלחו משלחת של שני רבנים חשובים אל הרב הישיש וביקשו ממנו להצטרף בכל זאת למוחים נגד פסק הדין אולם הרב סירב בכל תוקף והוא חזר ואמר להם: 'איני

⁵⁷ אכן, לשון דבריו לנציגי אגודת הרבנים "אינני מתערב, אינני יכול להתערב ואיני רשאי להתערב" רומזת למעשה כי הוא סירב לפניות מצידם להצטרף למחאה הפומבית כנגד הרב גורן – וראו להלן.

⁵⁸ 'המודיע' י' אדר א', עמוד השער.

⁵⁹ דוגמא נוספת למאמציו של העיתון להטות את המציאות לכיוון המועדף עליו, נמצאת בדיווח ב'הצופה' כ"ב כסלו תשל"ג (בעמוד השער, ושוב בכ"ח כסלו) על כך שהרב פיינשטיין "סירב ליענות ללחצו של מזכיר האגודה, רב שמחה אלברג, עסקן חרדי קיצוני, למחות נגד פסק הדין...". והשוו הבהרתו של הרב יהודה אלטוסקי לגבי דעת הרב פיינשטיין, 'המודיע' י"ד טבת תשל"ג.

⁶⁰ הן לפי גירסה זו והן לפי הגירסה המנוגדת, דברי הרב הענקין (לכאן או לכאן) הוקלטו ברשמקול ואף נשלחו לגורמים ידועי-שם משני הצדדים. אמנם, כיוון שהקלטות כאלה לא פורסמו בפועל ומקום הימצאן אינו ידוע עד היום, קשה למצוא משמעות ממשית בטענה זו. וראו עוד להלן על שאלת הסכמתו של הרב הענקין להקלטת דבריו.

מתערב, איני יכול להתערב וגם אסור לי להתערב...! אגודת הרבנים במבוכתה החליטה לפרסם גילוי דעת כתגובה על הודעה שפירסם הרב עמנואל רקמן בשמו של הרב הנקין כי הוא תומך בפסק דינו של הגר"ש גורן, מתוך ניסיון לסתור את הדברים, אולם הדבר לא עלה בידיהם. בגילוי הדעת המשתרע על פני עמוד שלם לא היה להם מה לומר כנגד ההודעה [...] הדבר היחידי שהם מביאים היא אותה הפסקה שאמר: איני מתערב ואיני רשאי להתערב..."⁶¹

אם כן, זוהי הצורה בה נצטיירו הדברים בעיתונות הארצישראלית, כשהסתירה בין גירסת 'הצופה' לבין גירסת 'המודיע' נתפרשה על ידי שני הצדדים גם יחד כמלחמת גירסאות שמקורה ברצונו של "הצד השני" לצייר את המציאות בצורה הנוחה לו – וממילא, כביכול, אין צורך להתמודד עם דבריו.

על רקע המציאות שתוארה לעיל, שטרם נמצא עד אז אפילו פוסק גדול אחד שיבטא תמיכה פומבית ברב גורן והיתרו, מובן כי עמדת הרב הענקין כפי שנצטיירה ב'הצופה' זכתה לתהודה רבה בציונות הדתית והעניקה תמיכה מורלית משמעותית מאד לתומכיו של הרב גורן: לא זו בלבד שזקן פוסקי ארצות-הברית מסרב להצטרף למחאה כנגד הרב גורן, אלא הוא גם מחזק את ידיו באופן אישי ומאשר את ההיתר שלו. המחשה למשמעות התודעתית החשובה שנודעה לעניין זה בקרב סיעתו של הרב גורן נמצאת בדבריו של הרצי"ה קוק, שבעקבי הפרשה הזכיר בפרט כיצד "בתוך כך נתפרסמה גם הכרזתו של הרב ר' יוסף אלי' הענקין זצ"ל כי אין להרהר אחר הוראותיו ופסקי הלכותיו של הגאון ר' שלמה גורן שליט"א"⁶², ובפעם נוספת הרחיב ותיאר:

"הגאון ר' יוסף אלי' הענקין זצ"ל הכריז בשעתו כי אין להרהר אחרי הוראותיו של מרן הגר"ש גורן שליט"א; וכוחו של הגאון הגרי"א הענקין

⁶¹ 'הצופה' כ"א אדר א' תשל"ג, מוסף עמ' 2. בידיעה שפורסמה בהמשך החודש נכתב כך: "הגרי"א הנקין שוחח על נושא זה עם רבנים וגדולי תורה ואמר בתקיפות: 'מי שחולק על פסק דין זה הוא שוגה, אסור לחלוק עליו, הגר"ש גורן ידוע כפוסק גדול וירא שמים, אני מכירו...! הגרי"א הנקין גם דחה את הטענות כאילו פסק הדין ניתן בלחץ של גורמים ממשלתיים, 'אין ממש במה שמדברים שהרב הראשי פסק כדי למצוא חן בעיני הממשלה, ואיסור גמור לומר כן, יש בזה משום מוציא שם רע...' – אמר. [...] נשיא הסתדרות הרבנים הרב אליעזר ברונשטיין בירך על הדברים וגם הביאם לידיעת ראשי הסתדרות הרבנים בוועידתם. עוד נודע שראשי היהדות [ה]דתית בארצות הברית העבירו לידי הרב הראשי לישראל הגר"ש גורן סליל הקלטה הכוללת את דבריו של הגרי"א הנקין..."' ('הצופה' ה' אדר ב' תשל"ג, עמ' 2).

⁶² מכתב מח' חשוון תשל"ח, 'להלכות ציבור', ירושלים תשמ"ז, עמ' קי"ט.

זצ"ל בודאי שקול ומכריע כנגד כל אלה שחתמו על כתב הפלסתר המגונה הזה, וכל דבריהם המגונים האלה הלא הינם בטלים ומבוטלים כנגד הכרעת גאון זה"⁶³

גילויים חדשים

מהי, אפוא, היתה עמדתו המדוייקת של הרב הענקין אודות היתר "האח והאחות" ואודות הרב גורן עצמו? איזו משתי הגירסאות המנוגדות תואמת יותר את האמת – זו שפורסמה על ידי 'אגודת הרבנים' או זו שהובאה בעיתון 'הצופה'? דומה כי השאלות הללו טרם נתבררו עד היום בצורה חד משמעית.

זה מכבר פורסמה, אמנם, עדות אחת התומכת באופן חד משמעי בגירסת 'הצופה'. מדובר בעדות של אברך ששימש את הרב הענקין בשנת פטירתו:

"בענין המחלוקת הידועה שפרצה בין הרב הראשי של ארץ ישראל שליט"א ושאר גדולי הדור שליט"א עלי לקבוע לדורות שמו"ר הגה"ק זצלה"ה למרות שמעולם לא אישר את פסק הדין שהוציא הגר"ש גורן שליט"א (כידוע סגי נהור היה ולא היה אם כן באפשרותו לעיין בקונטרס שחיבר הרב הראשי ובלאו הכי חולשתו הגדולה לא הניחה לו לעיין בענין מסובך כזה כלל), מ"מ תקע את עצמו בצדו של הגר"ש גורן שליט"א ופסק בסכינא חריפא שאסור לשום אדם לחלוק עליו כיון שנתמנה להיות רב הכולל ואדם גדול הוא ("מגדולי הדור" אמר עליו), וכל הטענות שטענו נגדו ביטל כלאחר יד (כשאמרתי לו שטענו על הרב הראשי שליט"א שהוא בגדר לוקח שוחד, ענה בתקיפות ואמר "זה פאליטיק, לא הלכה"), ועלי להוסיף שלא נסוג אחור מדעתו זו עד שעלה בסערה השמימה למרות ההפצרות הרבות והאיומות שבאו עליו בעקבות המחלוקת מרבנים שונים"⁶⁴

⁶³ מכתב מכ"ח אב תשל"ה, שם עמ' ע"ג.

⁶⁴ הובא בשו"ת בני בנים חלק ב' עמ' ר"י (ובתוספת משפט שנשמט שם). אברך זה, ככתוב בפתח דבריו (שבכת"י), שימש את הרב הענקין "בשמונה החודשים האחרונים של חייו", כלומר החל מטבת תשל"ג – כחודש לאחר התפוצצות הפרשה.

לכאורה די בעדות זו כדי להכריע את העמימות סביב עמדתו המדוייקת של הרב הענקין בפרשה ולקבוע כי התיאור שפורסם ב'הצופה' משקף את דעתו בצורה מהימנה. דא עקא, ישנן מספר סיבות המערערות את היכולת להישען בביטחה על עדות זו לבדה: ראשית, מדובר בעדות אנונימית. האברך שכתב את הדברים (ושלח אותם לכני המשפחה) לא חתם את שמו עליהם וזהותו אינה ידועה עד היום. שנית, לא מדובר בעדות אובייקטיבית לחלוטין ובלתי תלויה, אלא הדברים נכתבו על ידי מי שצייד ברב גורן ובאופן כללי היה בעל תודעה ציונית מובהקת⁶⁵. כמוכן אין זה נימוק להטלת ספק במהימנותו של העד, אך בשילוב העובדה שבתוך הדברים שצוטטו ישנן גם אמירות שקשה להאמין כי יצאו מפי הרב הענקין כמות שהן⁶⁶, מתעוררת השאלה עד כמה במדוייק נכתבו הדברים. מה גם שהם לא נכתבו בזמן האירועים או בצמוד להם, אלא רק כמה שבועות לאחר פטירת הרב הענקין בסוף אותה שנה.

והנה, בשעה שעיינתי בעזבונו כתביו של סבי ר' אברהם הלל ז"ל, בנו של הרב הענקין, מצאתי פתק קטן ובו עדות על מה ששמע ישירות מפי אביו אודות הפרשה; את הדברים הוא רשם בו-ביום ששמע אותם ממנו, לאחר ביקורו בביתו ביום ראשון ל' אדר א' תשל"ג. מתברר מעדות זו כי הרב הענקין אכן הביע תמיכה והערכה ברב גורן כשלעצמו, כשהוא סובר כי אין בכוח פרשה זו בכדי להפגיע את "חזקת הכשרות" שלו כרב גדול. מאחר שכך, הוא הוסיף כי אין לשלול את תוקפו של פסק ההיתר הספציפי, אם כי רק לימים יהיה אפשר לדעת האם התנהלותו הכללית של הרב גורן בפרשה היתה מוצדקת. עדות זו חושפת עוד מידע מעניין ביותר על הסיטואציה בה היה מצוי הרב הענקין באותה תקופה ועל טיבם של הלחצים שהופעלו עליו, ומתברר ממנה כי היכולת להקנות מהימנות לחתימתו על אותו מכתב בודד שנזכר לעיל – מוטלת בספק.

עדותו של סבי נכתבה במקור בשילוב שלוש שפות – עברית, יידיש ואנגלית – והיא תובא להלן בתרגום לעברית באופן אחיד⁶⁷. יודגש כי לא מדובר בדברים שנכתבו לשם

⁶⁵ יותר מרבע מבין ארבעים ושבע הפיסקאות שרשם האברך מפי הרב הענקין, עוסקות בעניינים המזוהים עם הציונות הדתית (הרב קוק, הרב ריינס, הרב הרצוג, הרב בר אילן, יום העצמאות, המזרחי).

⁶⁶ הכוונה בפרט למשפט "...שאסור [!] לשום אדם לחלוק עליו" (שכמותו ראו גם לעיל הערה 61). כמדומה ש"אסור" שכזה לא נשמע גם מצד התומכים המובהקים ברב גורן. גם התיאור "תקע את עצמו בצידו" של הרב גורן וכו', אינו תואם את רוח שאר המקורות, כולל העדות שלהלן. יצוין כי בהקדמתו (שבכת"י) לדברים העיר האברך "שלאבוני הרב לא שמרתי על הדברים כצורתם והרבה לקויים הם בחסר ויתר...".

⁶⁷ צילום המסמך המקורי יובא בסיום המאמר.

פרסום על ידי בעל אינטרס כלשהו, אלא בפתק פרטי שמטרת רישומו היתה רצון הבן לתעד לזכרון-עולם בקרב המשפחה את עמדת אביו כפי ששמע ממנו בו-ביום; זוהי מגמת כתיבת הדברים וממילא המהימנות שלהם אינה מוטלת בספק:

"ל' אדר א' תשל"ג

אבא אמר לי היום:

1. הוא לא חתם על שום מכתב.

2. הוא לא הסכים שיקליטוהו⁶⁸.

3. "אני אוחוז מהרב גורן, הוא רב גדול ומתאים למשרת ראש הרבנים...⁶⁹ ו[כ]מחזיק במשרה של ראש הרבנים, (ביחס להיתר) בינתיים זהו פסק...⁷⁰. בדרך כלל בית דין אחד אינו יכול לבטל פסק של בית דין אחר, אבל הרב גורן יכול...⁷¹ "אבל עד כמה הוא צודק⁷², זמן רב לא ידעו". ייקח זמן רב כדי לקבוע זאת, אולי אף שנים.

בין אלה שדיברו עמו במשך שעות, בניסיון להזיזו מעמדתו בעד הרב גורן, היו הרב [נפתלי צבי יהודה] ריף, הרב [משה] פיינשטיין והרב [יהודה] אלטוסקי⁷³.

מר ברגר⁷⁴ עומד על כך שאחד בשם הרב ל.⁷⁵, עובד של 'אגודת הרבנים', ניסה להכריח אותו [=את הרב הענקין] לחתום על נייר שחלק ממנו היה ריק, בכוונה להשלים בו את התוכן לאחר מכן – אך אבא סירב, בעזרתו [=של מר ברגר], כשהוא מבין שהוא מרומה. דורה⁷⁶

⁶⁸ דהיינו, אם אכן נעשו הקלטות של דבריו הרי שאלו נעשו נגד רצונו.

⁶⁹ הנקודות במקור; וכן להלן.

⁷⁰ שתי הפיסקות המובאות בתוך מרכאות, נכתבו במקור ביידיש (ובגוף ראשון) ומשקפות את לשונו המקורית של הרב הענקין.

⁷¹ הכוונה, כפי הנראה, מתוקף תפקידו כראש הרבנים ונשיא בית הדין הגדול (כדלעיל).

⁷² במובן של: האם הוא צודק (בהתנהלותו בפרשה).

⁷³ הרב ריף היה נשיא עזרת תורה משנת תשי"ז ואילך (במקביל לכהונתו של הרב הענקין כמנהל), והרב אלטוסקי (אביו של הרב חיים דוב אלטוסקי) היה אז סגן נשיא "אגודת הרבנים".

⁷⁴ אדם שהיה באותו זמן המשמש האישי של הרב הענקין בביתו.

⁷⁵ השמטתי את השם המלא, כיוון שרב זה נמצא עמנו בין החיים (בארץ ישראל).

⁷⁶ בתו של הרב הענקין, חשא דבורה אשת ר' שמעון וובר, שגרה בשכונת לאביה באותן שנים וסייעה לו בביתו.

אומרת שהרב [משה אליעזר] מרגולין⁷⁷ הוציא ממנו חתימה באמצעות תחבולה"

מעבר לכך שהדברים הללו מאששים את רוב פרטי עדותו של האברך האלמוני ושוללים את האפשרות לטעון כי גם הרב הענקין סבר שאין תוקף להיתרו של הרב גורן, הם גם מטילים צל כבד על מהימנותו של המכתב הבודד בחתימתו של הרב הענקין שהובא לעיל. בעדות הנוכחית מוסר בנו של הרב הענקין, מפי אביו, כי "הוא לא חתם על שום מכתב"; מהו אפוא פשר חתימתו המתנוססת על המכתב מז' אדר א', כשלושה שבועות לפני כן? התשובה מתבררת מסיום העדות: חתימה זו הוצאה ממנו בצורה כלשהי, מבלי שידע בהכרח כי הוא חותם כעת על מכתב בעניינו של הרב גורן ושמתב זה עתיד להימסר לפרסום.

האם פירוש הדבר הוא שייחוס תוכן המכתב הזה לרב הענקין נשלל לחלוטין? לדעתי התשובה מורכבת יותר. תהיה הדרך בה חתם הרב הענקין על הדברים באשר תהא, המעורבים בכך היו רבנים נכבדים שאין לחשוד בהם כי יזייפו על שמו דברים המנוגדים בתכלית לדעתו האמיתית. אלא, עיקר הבעיה היא בכך שהדברים שבאותו מכתב משקפים רק היבט מצומצם מתוך עמדתו של הרב הענקין בפרשה: אין בהם ביטוי לתמיכה אלא רק להסתייגות שנלוותה לה. לא מובעת בהם הערכתו האישית כלפי הרב גורן ונעדרת מהם גם עמדתו כי אין לשלול קטגורית את תוקף הפסק הספציפי (אלא עליו להיבחן לגופו – דבר שלא היה ביכולתו לעשות בעצמו).

אכן, לאור סך המידע הנמצא בפנינו עתה, נראה כי את הקביעה ש"כל זמן שלא נעשה ב"ד כזה אין לסמוך על היתר כזה" יש לפרש ביתר שאת כמתייחסת ל"השאלה הכללית" שעמדה בבסיס הפרשה (כאמור לעיל), כלומר לאפשרות להסתמך להבא על התקדים שניתן בפרשה – אך לא דווקא לשאלת תוקפו בדיעבד של הפסק הספציפי אודות מעמד האישי של ה"אח והאחות"⁷⁸. באופן זה הבין את הדברים אמו"ר הרב

⁷⁷ מזכירו של הרב הענקין ב"עזרת תורה" ומי שלאחר פטירתו יחליפו כמנהל הארגון.

⁷⁸ אכן, אילו לא היה לפנינו אלא המכתב הזה, קריאתו הפשוטה היתה מורה כי הכוונה אף לתוקפו בדיעבד של ההיתר הספציפי. אלא שייחוס עמדה זו לרב הענקין אינו אפשרי לאור שאר המקורות; ומאחר שנודע כי לא הוא עצמו הכתיב את נוסח הדברים אלא הקשר שלו אליהם הוא כללי בלבד, הרי שהאמור למעלה הוא הפרשנות הסבירה של עמדתו. מה גם שהצרכת "בית דין של גדולי הרבנים בכל העולם" אכן הולמת יותר דיון בשאלה עקרונית מאשר מקרה נקודתי.

יהודה הרצל הנקין שליט"א, שהכיר היטב את סך הנפשות הפועלות וקיבל באופן כללי את מהימנותו של המכתב הנידון לצד עדותו הנוכרת של האברך:

1. לגבי ההכרעות ההלכתיות של הר"ש גורן שליט"א בענין האח והאחות, לא הביע [הרב הענקין] עמדה מאחר שלא קרא פסק הדין וגם כהו עיניו מלקראת בשנים ההם. וכשיטתו מתמיד לא להתערב בפסקי רבני ארץ ישראל כשלא נדרש לכך וכשאינן בהם ענין של קיום כלל ישראל.

2. את ההאשמות על הרב גורן דחה בתוקף, כיון שהוא רב גדול אין לבטל דבריו וכל שכן להלעז עליו.

3. חילק בין הפסק הספציפי שאין לערער עליו כיון שהפוסק הוא רב גדול, לבין השאלה אם לקבוע הלכה קבועה לעתיד כפי השיקולים בפסק, שלזה צריך הסכמת שאר גדולי הדור. ועיין מעין זה במה שכתב באוצר הפוסקים כרך ד' בהערות [עמ' 354 בטור השני].

4. בימי הפרשה נעשו מאמצים רבים משני הצדדים לשכנע את הגאון הנ"ל להוסיף או לגרוע על הנ"ל – וסרב⁷⁹

זו אפוא, בסיכום, היתה עמדתו של הרב הענקין בפרשת "האח והאחות": מחד גיסא תמיכה ברב גורן לאור ההערכה רבת-השנים של פועלו, וכתוצאה מכך סירוב לשלול באופן עקרוני את תוקף ההיתר, ומאידך גיסא הימנעות מלקבוע כי ההיתר כשלעצמו מוצדק בהכרח מבחינה הלכתית. כך או כך ברור כי לדעתו היה הדבר צריך להישפט לא לגופו של הרב גורן (שאת המגמה לפוסלו מלהיחשב כרב הוא דחה בתוקף) – אלא לגופו של היתר.

⁷⁹ מתוך מכתב פרטי (כתב יד), מהמחצית השנייה של שנות התש"ל.

